

Jeney-Tóth Annamária

Néhány gondolat az udvari papokról és szerepükről a Rákócziak korában (1630–1655)¹

Az erdélyi fejedelmi udvar egy folyamatosan változó szervezet, minden fejedelmválasztást követően a fejedelmek a maguk képére formálják. Ez az udvartartás természetesen sok összetevőn múlik, ilyen a fejedelem kora, családi állapota, a Rákócziak udvaraiban például a gyermekek jelenléte és az udvartartás tükrözte a fejedelmek református létét is. 1605 után az erdélyi fejedelmek protestánsok voltak, jelesül reformátusok, így udvari lelkészüik is ehhez a felekezethez tartozott. Azonban szerepük és helyzetük változott. Ezzel kapcsolatban felvetődött gondolataimat ismertetem jelen tanulmányban.² Mivel az udvartartási iratok töredéke maradt fenn, ezért a rekonstrukció műfajával éltem, ebben Kolozsvár és Beszterce város levéltára, számadáskönyvei, az Erdélyi Káptalan hiteleshelyi iratai, az Erdélyi Királyi Könyvek, a fejedelmi udvar megmaradt konvenciók listái, a Rákóczi család levéltárának missilis anyagai, történetírói munkák, levelezések segítettek.

Név szerint a következő lelkészek azok, akiket a Rákóczi udvarok kapcsán említenünk kell: Geleji Katona Istvánt, Medgyesi Pált, Tolnai Dali Jánost, Keresztúri Bíró Pált, Csulai Györgyöt.

Az udvari papság

Az uralkodót az udvarában a teológusok veszik körül: tanárai, nevelői, gyóntatói, lelkigondozói, azaz személyes vallásosságának formálói, de ugyanakkor tanácsadói is az udvari lelkészek.³ Heinrich Bullinger szövetségteológiája szerint a keresztyén társadalomban a lelkipásztor az ótestamentumi próféta utóda, aki egyszerre inti a népet és az uralkodót a szövetség feltételeinek megtartására, tehát feladata az uralkodó intése, tanácsokkal való ellátása, ez nagy tekintélyt is biztosított a református lelkészeknek.⁴ Az 1567. évi debreceni zsinat óta több partiumi és erdélyi zsinat is megerősítette a lelkészeknek ezt a kötelességét. A Bethlen-kori prédikátorok prófétai felelősségéről Barcza József és Dienes Dénes írt részletesebben.⁵ Bethlen Gábor igényelte a megfelelő szellemi partnerek jelenlétét udvarában, sőt utazó udvartartásában is, hadjáratai alatt is, táborigazgatóként ezért is alkalmazta például Geleji Katona Istvánt.

Az udvari lelkészek prófétai felelősségére is utal Rákóczi Györgynek György fiához írott intelmében: „*Az egyházi rendeket is igen-igen megbecsüljed, oltalmazszad, tápláljad, segítsed s azok között arról is soha el ne felejtkezzél, az ki Isten után az deáki tudományra tanított, mással együtt vigyázott reád, bosszújok háládatlan ne légy, sőt ne szégyelljed ezután is tőlök érteni s tanulni is.*”⁶ A Rákócziak – elődjükhöz hasonlóan – a református egyház hívei voltak, így udvari

¹ A tanulmány a K 112291. számú, Udvari társadalom és hivatalviselő nemesség a Rákóczi-kori Erdélyben című OTKA-pályázat keretében készült.

² Korábban ld. a témában: Jeney-Tóth 2008.; Jeney-Tóth 2012.

³ Dienes 2001. 108.

⁴ Uo.

⁵ Uo.; Barcza 1980. 112–117.

⁶ Uo.

papjaik is ebből a felekezetből kerültek ki. A Rákócziak udvarában azonban némileg változott a helyzet, nem egészen a Bethlen-féle elvárások jellemezték az időszakot, ugyanakkor részben a Bethlen-udvarban kinevelt udvari papok vannak jelen udvartartásukban, gondolok itt akár Gelejire, Csulai Györgyre, Medgyesi Pálra. Ugyanakkor a fejedelemmel szembeni elvárások is nőttek, Sipos Gábor kutatásai szerint a Rákóczi-korban az egyház-kormányzatban a patrónusi-főgondnoki szerep jutott a fejedelemnek, de mindennek jogi kodifikációja nem ment végbe 1618 és 1660 között.⁷

Az udvari papsághoz vezető út⁸

A származásuk alapján többféle csoport alakítható ki az udvari papságot betöltő papokból, hiszen míg Csulai György jó módú Hunyad megyei köznemes, Keresztúri Bíró Pál származására nézve mezővárosi polgár volt, Geleji Katona István jobbággyivadék lehetett, illetve egyesek a Partiumból, illetve a hét vármegyéből származtak; Csulainál meghatározó az erdélyi származás és kapcsolatrendszer. (Tolnai Dali János ismeretlen, Medgyesi Pál első felesége debreceni polgár leánya, Tóth Mihályé volt).⁹

Ugyanakkor az egyértelmű, hogy szinte mindegyikük járt külföldi, nyugat-európai egyetemeken: Heidelbergben, Wittenbergben, németalföldi vagy angliai egyetemeken, míg mások Itáliában is. Ugyanakkor lelkészként érvényes volt rájuk a Bocskai, Báthory Gábor, majd Bethlen által kiadott kollektív nemesítési oklevél.¹⁰ Geleji Katona István (Aba)Újszántó, Gönc, (Sátoralja)Újhely alsóbb iskolái után a pataki kollégiumban tanult. Innen a beregszászi iskola élére került ki, amikor is Bethlen Gábor a csengeri zsinattól ajánlást kért, hogy kit küldjön peregrinálni, a zsinat pedig őt javasolta. 1615-ben ki is ment Heidelbergbe, majd a gyulafehérvári iskolába hívták meg professzornak, amikor hazatért. 1619-ben Bethlen Istvánnal küldte ki újra a fejedelem, azonban ezúttal a 30 éves háború eseményei nem tették lehetővé se Geleji, se Bethlen István számára a kint tartózkodást, akik Nürnberg, Prága irányából tértek vissza Pozsonyba, Prágát mindössze néhány nappal a 30 éves háború hadieseményei előtt hagyták el.¹¹

Tolnai Dali János 1631-től a franekeri, majd a groningeni egyetemen és Angliában volt peregrinálni. Csulai György 1635-ben lett a Rákócziak egyik udvari papja. Debreceni tanulmányait heidelbergi peregrinációval koronázta meg, Gyulafehérvárott lett professzor, majd 1623-ban udvarhelyi lelkész lett, ahol még abban az évben esperessé választották.¹² Csulaival közel egy időben működött udvari papként Medgyesi Pál. Bártfai és debreceni tanulmányok után, 1628 végén vagy 1629 elején Oderafrankfurtban, majd Leidenben lépett az egyetemi hallgatók sorába. Leideni tanulmányait megszakítva Cambridge-ben gyarapította ismereteit, 1631 végén Debrecenben lett rector, majd 1633 elejétől Szinérváralján, 1636-tól Munkácson, 1638 szeptemberétől lett I. Rákóczi György udvari lelkésze.¹³

---

⁷ Sipos 2000.

⁸ Ha külön hivatkozás nem szerepel, ld. 2. lábjegyzet.

⁹ Thot Mihály debreceni lakos rokona Medgyesi Pál udvari prédikátor, 1643. március 28. Csatár-Elő hegy (Bihar vm). ErdKirKv DVD 23. k. 163.

¹⁰ Dáné 2014.; Sipos 2014.; Szabadi 2014. (Ld. a mostani lapszámban megjelenő könyvismertetést.)

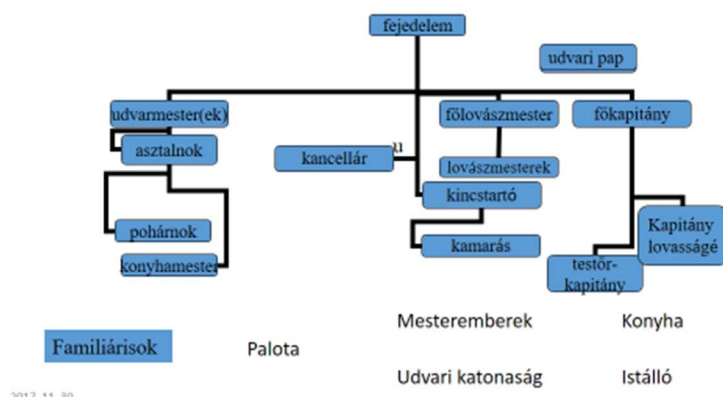
¹¹ Bod Péter 1766. 71–76.

¹² Uo. 90–95.

¹³ Balogh 1995. 191.

Vele párhuzamosan működött tanítóként, majd udvari papként Keresztúri Bíró Pál, aki Bodrogeresztúrról származott, Patakon tanult. Heidelbergben, Oderafrankfurtban és Leidenben peregrinált, majd Gyulafehérvárott tanított, s őt 1634-ban hívta meg I. Rákóczi György gyermekei mellé.¹⁴

A fejedelmi udvar szerkezeti ábrája

Udvari papok helye és súlya az udvartartásban

Dienes Dénesre már fentebb hivatkoztam, mely szerint Bullinger teológiájából a keresztény uralkodó és az udvari prédikátor elválaszthatatlanul összetartoztak.¹⁵ A prófétai szerepvállalás a lelkeszi korból azonban nem váltott ki olyan egyöntetű lelkesedést, mint Bethlen Gábor idejében. Az is igaz, hogy Rákóczi külpolitikai helyzetben is kikérte a véleményüket – példa erre a Johann Heinrich Bisterfeld, Medgyesi Pál és Geleji Katona István által 1643-ban írt levél a 30 éves háborúba való bekapcsolódás ügyében, amelyben kimondják: „*mi kegyelmes urunk próféták nem vagyunk*”.¹⁶ A Sípos Gábor által vizsgált patrónusi-főgondnoki rendszernek köszönhetően a Rákóczi-korban is marad az a gyakorlat, hogy az udvari prédikátori székéből érkezik Geleji Katona István és Csulai György is az erdélyi református püspöki székbe. Ugyanakkor arra enged mindez következtetni, hogy így a püspökök is részben részesei maradtak a fejedelmi udvari életnek utódaik mellett is.

Azt, hogy szervezeten belül önállóan kezelték az udvari lelkészeket, mutatja, hogy saját kísérettel rendelkeztek, külön kocsi, illetve szekér jutott nekik az utazások – sátor a táborozások – idején. Az összeírásokban külön számon is tartják a fejedelmek őket szolgálkikkal együtt, mind Rákóczi, mind elődei.¹⁷

¹⁴ Petróczi 2005. 403–404.

¹⁵ Dienes 2001. 108.

¹⁶ 1643. szeptember 1. MNL OL E 190. 3162. sz.

¹⁷ 1635. október 8. – 1 rendbeli szekeres lovak kelletek a prédikátor kocsijához. Batthyaneum, Helyben maradt iratok. VII. d. 135.; 1644. január 15. – 26. koci Csulai úr kocsija; sátor nro. 1 papnak. MNL OL F 12. Lymbus 18. cs.

Geleji István Milotai Nyilas Gáspár halálát követően lett udvari és gyulafehérvári lelkész és maradt tulajdonképpen 1633. június 6. napján történő püspökké válásáig,¹⁸ bár ő később is működött gyulafehérvári/udvari lelkészként is. Geleji püspökként továbbra is nagy befolyással rendelkezett, kvázi „fejedelmi káplán”-nak írja magát.¹⁹ Ugyanakkor az udvarbeliek nevét tartalmazó számadáskönyvi jegyzékekben 1631 őszét követően már nem szerepelt, addig azonban minden alkalommal elkísérte a fejedelmet vagy a fejedelemszöveget. 1631. december másodikán ugyanis Tolnai uramat említik a számadáskönyvek urunk papjaként,²⁰ aki ekkor életrajza szerint azonban peregrinálni volt, 1630–31-ben pedig rector volt Kolozsvárott.²¹ Pontos képet tehát arról, hogy Geleji milyen feladatot látott el, és milyen súlya volt az udvarban, inkább püspökké választása után tudunk adni, azonban ismeretes, hogy 1632. április–június folyamán nyolc alkalommal vesz részt a fejedelem asztalánál ebéden vagy vacsorán.²² Vélhetően Bethlen Gábor udvarából ismerete Rákóczihoz, de tudjuk azt is, hogy Bethlen István őt küldte Kassai Istvánnal együtt a fegyveresen készülődő Rákóczihoz, ami persze nem lehet véletlen.²³ Püspökké választására Nagyenyeden 1633. június 6-án került sor.²⁴

Leveli 1639–40, 1643–44-ből maradtak fenn nagyobb számban. Az 1639–40-ben kelt, I. Rákóczi Györgynek írott leveleiben egyházi (vizitálások, felekezeti viták, román egyház ügyeiben állásfoglalás, iskolaügyek stb.) kérdésekről olvashatunk leginkább.²⁵ Mint a fejedelmi család lelki vezetéséért felelős egykori udvari pap, az 1643 szeptemberében írott leveleiben (az egyiket egyedül, a másikat Bisterfelddel és Medgyesi Pállal közösen írta) a harmincéves háborúba való belépésről látja/látják el a fejedelmet jó tanáccsal, tudniillik Isten kegyelmére bízva/bízzák az országot. Az a bibliai ige, amelyet több más mellett a fejedelem figyelmébe ajánlanak a Máté evangéliumából, a 6. fejezet 33. verse, eszerint: „*Keressétek először Isten országát...*”²⁶ Püspöksége alatt a fejedelmi család tagjai többször is aktívan részt vettek a zsinatokon.²⁷

Geleji Katona István püspökké választását követően, 1635-ben lett Csulai György a Rákócziak egyik udvari papja, gyulafehérvári lelkész. Családjának nemessége Bod Péter szerint Szent László királytól eredt, az mindenestre bizonyos, hogy Hunyad vármegyei tekintélyes középnemesi család sarja volt. Apja Csulai János, anyja pedig Barcsai Ákos –

¹⁸ Bod Péter 1766. 71–76.

¹⁹ 1643. szeptember 14. MNL OL E 190. 3153. sz.

²⁰ RNLK KvLt KvSzám 18b/XI. 40.

²¹ MPEL 3009. címszó. <http://digjt.drk.hu/?m=lib&book=3&p=3009>

²² 1632. április 23–25., május 3., 14., 23., június 11. és június 13. Abafi 1883. 522–523., 526., 529., 532., 539.

²³ Nagy 1940. 6.; 1630-as eseményekről: „...*keserű Dayka János és Gellei István – ki Bethlen fejedelemnek is udvari prédikátora, igen tudós, hathatós elloquentiájú, ékes beszédű becsületes prédikátori ember volt – a két fél között közvetve magukat*”. Szalárdi 1980. 134.

²⁴ Geleji Katona István püspökké választása. Nagyenyed, 1633. június 6. Erdélyi református zsinatok iratai I. 73.

²⁵ Nagy 1940. 12–16.

²⁶ Uo. 1643. szeptember 1. MNL OL E 190. 3162. sz. levél

²⁷ „...*anno 1641. ad 10. Junii Generalis avagy Provincialis Synodust oda convocálék, bocsátván ki disputatoria való theseseket a Szentírásból az isteni állatnak egységéről és annak személyeinek háromságokról, melyet nagyságod is méltóságos jelenlétével, mind a mi kegyelmes asszonyunkkal, a méltóságos Lorántfi Susannával, a Christus anyaszentegyházának kegyes patronájával és dajkájával és kisebbik fiával, Rákóczi Sigmonddal önagyságokkal s fényes udvara-népével megtisztelte, és kezdetitől fogva mind végéig, úgy mint negyed egész napestig minden unalom nélkül napjában kétszer, sok terbes és szorgos dolgáinak baladékokkal benn volt, és a disputatiót nem csak hallgatta, hanem Istentől adatott bölcs értelme szerént ugyan igazgatta is, s az ordinationak szent ceremoniját gyönyörködve nézte.*” Erdélyi református zsinatok iratai I. 133.

későbbi erdélyi fejedelem – testvérhúga: Borbála volt.²⁸ Debreceni tanulmányait heidelbergi peregrinációval koronázta meg, Gyulafehérvárott lett professzor, majd 1623-ban udvarhelyi lelkész lett, ahol még abban az évben esperessé választották.²⁹ Udvari papként 1637-ben a fejedelmi család egészével együtt ő is Kolozsvárott töltötte a karácsonyt, ahol az udvar vezetői mellett ő is saját konyhával rendelkezett.³⁰ Ami igen nagy szó volt, hiszen a fejedelmi családon kívül csak Kékedi Zsigmond udvarmester, Bakos Gábor, a fejedelmi család rokona, a hajdúk kapitánya, és Armás Epifánia, a moldvai vajda követe rendelkezett saját konyhával. Ez jól szemlélteti Csulai uram kivételezett és a korábbi udvari lelkészekhez képest megkülönböztetett helyzetét az udvarnál, hiszen erre sem korábban, sem pedig a későbbi udvari lelkészek esetében nincs példa. Csulai tehát örökölte Geleji udvari papságát, de elődjének valamifajta további jelenlétében, hiszen tudjuk, hogy Geleji ortodoxus Transilvaniae episcopus ac ecclesiae Albensis antistes címmel illetti magát, vagyis a fehérvári gyülekezet előjárója is a püspöki tisztsége mellett.³¹ Csulai György az eddigiekhöz képest más szerepet játszik. Tarnóc Márton úgy gondolta, hogy elődeihez képest ő az egyházkormányzatban betöltött szerepe folytán, vagyis püspöki hatalmánál fogva játszhatott ilyen fontos szerepet.³² De ahogy a fentebbiek alapján nyilvánvaló, ő sok mindenben az eddigiektől eltér, az egyik ilyen fontos elem a származása. Nemes családból származóként, udvari prédikátor, majd később püspöki hatalmánál fogva egy sor olyan bel- és külpolitikai kérdésben megkérdezik a véleményét, amiben elődeinek nem, ezekről majd részletesebben alább.

Udvari lelkészségéről Szalárdi János Krónikája³³ sem sok mindent örökített meg, ugyanakkor az 1642. évi zsinati határozatok szerint az Erdélyi Református Egyházban a püspök, néhány esperes és az udvari papok tartoztak egy kisebb csoportba, ami pl. ruhaviselésben is megkülönböztette őket a többiekétől.³⁴ 1646-ban pedig a szatmári nemzeti zsinaton mintegy 24 egyházi személy képviselte az erdélyieket, ebből a püspök mellett három udvari pap volt.³⁵ Lelkeszi feladatairól kevésbé értesülünk, az tudott, hogy az öreg fejedelem halálos ágyánál is ott volt.³⁶ 1650. január 20-án választották meg püspökké. De ő már udvari papsága kezdetétől Geleji mellett politikai feladatokat látott el, 1636-ban és később is gyakran látjuk mediátori szerepben. Ekkor az I. Rákóczi György megbízásából tárgyaló, „*Kemény Jánosból, Haller Istvánból, Farkas Ferenczből, Fodor Ferencz szászvárosi*

²⁸ Szabó 2012. 1139.

²⁹ Bod Péter 1766. 90–95.

³⁰ RNLK KvLt KvSzám 21b/II. 369.

³¹ Heltai 2005. 155.

³² Tarnóc 1978. 112.

³³ „1648. október 4. a fejedelem igen megnehezedett volna... vevén eszében halálos súlyos betegségét, testamentumát is elvégezte vala, die 11 octobris inkább csak keresztyn tanítóval, Csulai György akkori püspökkel, aki azelőtt udvari prédikátora is vala sokáig, és Medgyessy Pállal, akkori udvari papjával maradni kívánkozván, azoknak üdvösséges szép vigasztalásokat nagy figyelmességgel és ábitatosan hallgatván üdvösséges buzgó imádságokkal, könyörgésekkel magát erősgetvén, készítgetvén... azon napon reggel 11 órakor szép csendes kimúlása által az élők társaságából kiköltözött vala az életének 55., fejedelemségének pedig 18. esztendejében...” Szalárdi 1980. 291.

³⁴ Nagyenyed, 1642. június 29. A zsinat határozatai. „6. Ha valakik olyan ruhát öltenének magukra, amely nem illik egyházi személyekhez, vagyis sehyemből valóit, vagy olyant, amelynek a színe vagy csillogása ehhez hasonló, illetve nyest-süveget bordánának, amelyet csak a püspök, az udvari prédikátorok és néhány jeles esperes bordhat, azt az előjárók fosszák meg ezektől, a tettesek pedig törődjenek bele a süveg elvesztésébe.” Erdélyi református zsinatok iratai I. 136., 138.

³⁵ 1646. június 10. Szatmárnémeti nemzeti zsinat. 24 erdélyi lelkész vett részt rajta, Geleji mellett Csulai, Medgyesi Pál és Keresztúri Pál. Erdélyi református zsinatok iratai I. 150.

³⁶ Ld. 33. jegyzet.

*királybíróból és Csulai György udvari prédikátorból álló nagykövetség hozta a vezér tudomására az október 30-án*³⁷ megtárgyalandókat,³⁷ majd Bethlen Istvánnal is tárgyalásokat folytattak. A feladatot sikeresen abszolválták. Közel húsz évvel később Kemény János és II. Rákóczi György között közvetített immár püspökként. Azt tudjuk, hogy 1653-ban Kemény segített egykori iskolai professzorának,³⁸ és a nagyon jó kapcsolatról Kemény levele is árulkodik.³⁹ Három évvel később pedig Kemény János egyik tisztségéről, vélhetően az ország generálisságáról való lemondása kapcsán került elő Csulai György püspök szerepe.⁴⁰ 1657/1658-as szerepével részletesen foglalkozik Szabó András Péter,⁴¹ aki szerint épp-hogy a Rákócziak mellett állt, szemben Barcsayval, tehát nem egészen úgy történhetett, ahogy a kortárs Georg Kraus írt róla: „1658. december 16-án Csulai a magyar püspökök levelet írt Barcsaynak, melyben emlékeztette őt hajdani Rákócziinak tett esküjére ... Levelén nemcsak a fejedelem, hanem valamennyi főúr is elcsodálkozott. Csulai ugyanis mindvégig az események kezdetétől fogva nem csak ellensége volt Rákócziinak, hanem maga is beállott üldözői közé és evégből sok utazást tett. Azt mondják, hogy pénzt fogadott el s az aranyak fényessége megártott a szemének.”⁴² Ugyanakkor a mellékletben feltüntetett fejérdi (Kolozs vm.) portio zálogbirtokként való megszerzéséhez legalább 1300 tallérra volt szükség, melyet a feleségével Tisza Erzsébettel együtt bírt ezután. Ismeretes az is, hogy a püspök adósságainak ügye 1679-ig húzódott,⁴³ azonban itt kell azt is megjegyezni, hogy a református egyház Fejérdén szintén rendelkezett portióval, nem tudjuk azonban pontosan, hogy esetleg ez is beletartozhatott a fent említett adósságba.

Ahogy az alábbiakból kitűnik, Csulai udvari lelkész korában, de püspöksége idején is részt vett a nagypolitikában, sokkal inkább, mint akár udvari lelkész társai, vagy akár püspök elődei, az is igaz, hogy az időszak is mindennél nehezebb időszakot jelentett Erdély történetében.

A püspökségig jutó Geleji Katona István s Csulai György mellett Medgyesi Pál, Keresztúri Bíró Pál is udvari lelkészek voltak. Mindkettő szerepe eltér a fentebb említettekétől. Csulaival együtt működött udvari papként Medgyesi Pál. 1638 szeptemberétől lett I. Rákóczi György udvari lelkésze. Lelkesen karolta fel a puritanizmus eszméit, s a vele egyetértő Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony pártfogása segítségével terjesztette a puritanizmus elveit a mindennapokban is, az egyik legfontosabb gondolatot ő maga így fogalmazta meg: „a búzátlan, boratlan helyeket jó, ha ki borral, búzával segíti: de legjobb midőn az

³⁷ Lukinich 1910. 487.

³⁸ „Ezután fejérvári scholában adattattam, az holott tudós, böcsületes academicus mesterim voltanak, többek közt egy Geleji István, ki püspökségben hala meg; ez pap felől nagy dicsőretek emlékezetet hallottam azután, noha ellenkező vallású volt, amaz nagy Pázmán Péter kardináltól is; derekasban Csulai György mostani püspök. Szállásom is egy ideig akkori püspök Keserői Jánosnál volt, azután az mesterekkel, professorokkal egy fogadott asztalon voltam, azután külön is.” Kemény–Bethlen 1980. 36–37.

³⁹ 1653. május 24. Kemény János II. Rákóczi Györgyhez: „Gylai György apámnak (apósomnak) Gáldon van négy embere, noha hallók egy atyafiát praetendensnek, de ha leszen is, talán kijűzethetni. Joga Andrásnak Akna nevű faluban portiója.” P. Szathmáry 1871. 66.

⁴⁰ 1656. május 11. Kemény János II. Rákóczi Györgyhez, szolgálatból való elbocsátását kéri. Erre válaszol II. Rákóczi György Keménynek: „Az mi az kegyelmed búcsuzását illeti, arrul egyéb választ nem mondott Csulai uram, hanem az kegyelmed betegségeit causálta; ugy is látszik nekünk, az micsoda egészséggel birunk mi az mely országos dolgok elviselésében, kegyelmed is bír olyhal hivatalának, ki kevés munkával jár, el viselésében.” 1656. május 26-án Kemény Csulainak írja, hogy közvetít közte és a fejedelem között. P. Szathmáry 1871. 91., 93., 96.

⁴¹ Szabó 2012. 1138–1139.

⁴² Kraus 2007. 412.

⁴³ Sipos 2000. 23.

vetésnek szőlőművelésnek mesterségére tanítja meg’.⁴⁴ Medgyesi volt az, aki a leírások szerint leginkább lelki gondozói feladatokat látott el, de híresek voltak prédikációi is. A legfontosabb állami ügyekben is kikérte véleményét öreg Rákóczi György fejedelem is, akinek halálát követően az özvegy fejedelemasszonnyal tartózkodott Fogarason, majd Gyulafehérvárt, s később is vele távozott Erdélyből. Szalárdi János szerint Bethlen István, az öreg Rákóczi György, Rákóczi Zsigmond felett is ő mondta a temetési prédikációt.⁴⁵ Szerepével, a családhoz fűződő kapcsolataival nagyon sok tanulmány foglalkozik, elég ha Luffy Katalin, Imre Mihály és mások munkásságára gondolunk.⁴⁶ 1650 tavaszán Nagybányán lett lelkész, végül 1651 őszén visszatért Lorántffy Zsuzsanna körébe Sárospatakra. Halálának ideje bizonytalan, de 1663 táján történhetett.⁴⁷

Geleji püspöksége alatt fellépett az angol puritanizmus magyar képviselőivel – köztük Tolnai Dali Jánossal és a már fentebb említett Medgyesi Pállal – szemben is. Tolnai Dali János rokonságban állt Gelejével, felesége nagybátyja volt ugyanis a püspök. Miután 1638-ban hazatért és a következő évben tavasszal reverzalist adott, ezután foglalhatta el a sárospataki kollégium rectori hivatalát. Nagyon sok újítást léptetett életbe, majd a nagy ellenszenvvel szemben 1642 végén a miskolci lelkészséget választotta. Innen távozva lett az ifjabb Rákóczi fiú udvari papja, majd az ő ajánlására 1644-ben tokaji első pap lett, majd esperes az abaúj-tornai egyházmegyében, ahonnan a szatmárnémeti zsinat felfüggesztette 1646-ban. Ezután állás nélkül tartózkodott Rákóczi Zsigmond udvarában 1649 nyaráig, midőn újból elfoglalta a sárospataki rektorságot, melyben most már háborítatlanul működött, míg 1656 tavaszán lelkész lett Tarcalon, itt is hunyt el 1660-ban.⁴⁸

Velük párhuzamosan működött tanítóként, majd udvari papként Keresztúri Bíró Pál, akit 1634-ben hívott meg I. Rákóczi György gyermekei mellé.⁴⁹ Keresztúri konfirmálta a két fejedelmi ifjút, Györgyöt és Zsigmondot, majd 1640-ben az ifjabb Györggyel valószínűleg kiment Váradra. 1642-ben már az „*ifjabb urunk őnagysága papja*”-ként említik a számadásokban.⁵⁰ I. Rákóczi György halálát követően pedig II. Rákóczi György udvarával újra Gyulafehérváron élt, ahol 1650-ben Csulai Györgyöt püspökké választották, Medgyesi Pál pedig, mint fentebb említettem, eltávozott az udvarból, így ő lett a fejedelem első udvari papja.⁵¹ A fejedelmi család melletti különleges szerepéről, lelkigondozói alkatáról részletesen olvashatunk Dienes Dénes tollából.⁵² Mint ismeretes, 1655-ben hunyt el és temettette el a fejedelem a gyulafehérvári templomban.

Az udvari papok megbecsültségének egyik jele volt fizetésük nagysága is. Az udvari papok konvenciói közül csupán Csulai György maradt fenn 1634-ből, akinek eszerint csak a készpénzfizetése 300 forintot tett, csakúgy, mint Geleji Katona István püspöké.⁵³

⁴⁴ Balogh 1995. 191.

⁴⁵ Szalárdi 1980. 285., 291. l.d. mint feljebb Csulainál. „*Medgyessy Pál Istennek nagylelkű szolgája, mind a fejedelem teste és mint azelőtt eszféndővel gróf Bethlen István s utolban méltóságos Rákóczi Zsigmond utolsó tisztességét megadásakori prédikálásiban derekasan is megpróbáltáta vala mint, azon prédikációi szem elejében ki lévén bocsátatván, aki akarja meglát-batja.*” Uo. 307.

⁴⁶ Luffy 2001.; Luffy 2005.; Petrőczy 2004.

⁴⁷ MPEL 1837. címszó. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=1837>

⁴⁸ Heltai 1994. 95–100.

⁴⁹ Petrőczy 2005. 403–404.

⁵⁰ RNLK KvLt KvSzám 23/X. 45.

⁵¹ Dienes 2001. 147.

⁵² Uo. 105–138.

⁵³ RNLK ENML Fejedelmi udvartartás iratok (Socoteli princiare Nr. 950.) 1r–2r.

Összehasonlításként: 1653-ban Lorántffy Zsuzsanna udvarában, Patakon 280 forint volt az udvari lelkész éves fizetése,⁵⁴ Csulai Györgynek pedig 100 forint készpénz 1631-ben Udvarhelyen.⁵⁵

Összegzésül elmondhatjuk, hogy nagyon különböző társadalmi háttérrel érkeztek ugyan a Rákócziak udvari papjai, s nem egyforma kihívás elé állította őket az udvari élet. Mindegyikükről elmondható, hogy peregrináció után kerültek az udvarhoz, de kinek-kinek más és más volt az erőssége, a közös bennük talán az, hogy patrónusaik jóvoltából ebben az időszakban köteteket jelentethettek meg. Életútjuk további folytatása is több irányba mutat, közülük Geleji Katona és Csulai György az erdélyi református püspöki széket foglalták el, Keresztúri Bíró Pál e tisztségében halálozott el,⁵⁶ Tolnai Dali János mezővárosi lelkész lett és Medgyesi Pál pedig Lorántffy Zsuzsanna udvarában is szolgált.

---

⁵⁴ Szilágyi 1872. 100.

⁵⁵ 1631. június 21., Nagyenyed: „Elsőbben is pedig Udvarhelyre collocálá Csulai Györgyöt, mostani enyedi praedicatorot, ki négy esztendőig ott igen hasznoson és dicséretesen forgolódott, és sok embereket s egynehány ecclesiákat lucrificit Domino. Rendelt volt őkegyelmének paratam pecuniam fl. 100 a sófalvi aknáról, bort az rebonfalvi [!] dézsmáról urn. 4, búzáat a kassai dézsmáról cub. 25, de midőn meg nem érte volna azokkal esztendei szükségét, supplicála őfelségének, hogy valamivel jobbitsa salariumát, melyre kegyesen resolválván magát, megparancsolta volt az Udvarhely városbeli tisztviselőeknek, hogy mind pénzét, borát, búzáját jobbitsák s zabot is rendeljenek neki a várból.” Erdélyi református zsinatok iratai I. 69.

⁵⁶ Kolozsvárott 1655. február 4-én: „Keresztúri Pál uram Rákóczy Ferenc urunk önagsága pedagógussá? -ként szerepel a számadáskönyvekben. RNLK KvLt KvSzám 28b/IV. 64.

1. melléklet

1631. december 2.	<i>Tonaj János Urunk őnagysága papja</i>	vacsora
1631. december 2.	<i>Keserű uramnak az püspököknek pro personae 10</i>	
1637. karácsonya	<i>Csulai György udvari prédikátor</i>	saját konyha
1638. november 27.	<i>Meggyesi Pál uramnak prédikátora</i>	ebéd
1638. november 27.	<i>Kereztúri uram számára</i>	
1641. június 4.	<i>Czulaj uram számára gazdálkottam tisztességesen</i>	
1642. február 28.	<i>Kereztúri Pál uramnak őnagysága prédikátorának</i>	
1642. február 28.	<i>Kereztúri Pál uram kocsissának</i>	
1647. június 29.	<i>Medgyesi uram számára persona 8</i>	
1647. június 29.	<i>Czulaj uram számára</i>	
1647. november 30.	<i>Kereztúri és Papai uramnak</i>	vacsora
1647. február 13.	<i>Medgyesi uramnak</i>	
1647. február 13.	<i>Urunk papja kocsissának</i>	
1648. szeptember 16.	<i>Kereztúri Pál számára 4 personára</i>	ebéd
1649. november 30.	<i>Kereztúri Pál uram számára</i>	ebéd
1655. február 6.	<i>Kereztúri Pál uram Rákóczy Ferenc urunk őnagysága pedagógussá</i>	

Az udvari papok a kolozsvári szállásosztói jegyzékről készült számadásokban.⁵⁷

⁵⁷ RNLK KvLt KvSzám 18b/XI. 40., 50.; KvSzám 21b/VI. 53.; KvSzám 23/VII. 164.; KvSzám 23/X. 45., 47.; KvSzám 25a/I. 332., 393–394., 447., 449.; KvSzám 25b/VI. 685.; KvSzám 26/VI. 70.; KvSzám 28b/IV. 64.

2. melléklet

1659. július 18. (feria tertia proxima post diem divisionis apostolorum)⁵⁸

[274] Impignoratio portionis in possessione Fejerd et comitatu Colosiensi existentis per generosum Martinum Boldouai de Varad Reuerendo Georgio Czulai et Elisabethe Tiŕa consors sunt in Tall 1300 // –.

[275] Nos requisitore liberarum et liberalium instrumentorum Sacristia sive conservatorio Capituli Albensis Transylvaniae repositarum et locatarum at aliarum quarum libet iudiciarum de liberationum legitiorumque mandatorum Principalium executores damus pro memoria per praesentes quod reverendus et clarissimus dominus Georgius Csulai universarum ecclesiarum orthodoxam religionem profitentium in Transylvania episcopus ac ecclesiae Albensis pastor primarius, ac generosa domina Elisabeth Tiŕa consors sua ab una, generosus item Martinus Boldvai de Varad partibus ab alia coram nobis personaliter consituti. Idem Martinus Boldvai matura primum exacta intra se deliberatione praehabita sponte et libere proprio vivae vocis suos ministratio consensus est, pariter ac retulit in hunc modum: Quamodo superioribus non ita diu proxime retroactis temporibus dum celsissimus princeps dominus Georgius Rakocius secundus bellum infaustissimum contra inclytum Poloniae Regnum suscepisset generosus Gabriel Bodogh de Varad frater suus dilectissimus in diram Tartarorum incidisset captivitatem ubi pro nunc etiam gravissimis cruciaretur afflictionum generibus ex qua non aliter nec secus nisi deposita prius mille trecentorum tallerum justi ponderis summa eliberandi haberet facultatem. Cum antem praefatam summam capitalem, idem Gabriel Bodogh proprio ex caere deponere nequaquam valeret, ideo iura sua portionesque possessionarasque dominio suo existentes impignorandi gratia fidei eiusdem Martini Boldvaj commisisset qua omnia litterae ejusdem ex regno Tartariae eidem exaratae ac transmissae nobisque in specie exhibitae testabantur. Quocirca in eliberationem capitatis toties fati Gabrielis Bodogh jam repetitus Martinus Boldvai, totalem et integram portionem praelibati Gabrielis Bodogh possessionaram in possessione Fejerd et comitatu Colosiensis existente habitam simul cum cunctis suis utilitatibus et [276] pertinentiis et quibuslibet terris scilicet arabilibus cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, foenitis, dumetis, sylvis, nemoribus, virgultis, montibus, vallibus, vineis, vinearumque promontoriis, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis, aquarumque decursibus, molendinis et eorundem locis, generaliter veto quarumlibet, utilitatum, et pertinentiarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis ⁵⁹ad eandem de jure et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus sub suis veris metis et antiquis limitibus existentibus, memorato Domino Georgio Csulai et Dominae Elizabethae Tiŕa consorti suae, ipsorumque heredibus ac posteritatibus imo etiam legatarius utriusque sequus universis in et pro mille trecentorum tallerorum coram nobis in ducatis aureis ac talleris justi ponderis per eosdem Georgium Csulai et Elisabetham Tiŕa consortem suam depositorum ac per jam fatum Martinum Boldvai totaliter perceptorum simma certis sub modis et conditionibus infranotatis impignorasset et condidisset super quibus talem celebrassent compositionem quam hungarico ideomate praesentibus inferendam duximus pro ut sequitur.

---

⁵⁸ MNL OL F 2. XIII. Prot. 274–278.

⁵⁹ ad easdem et idem de iure

Mivel az elmúlt lengyelországi szerencsétlen táborozáskor Váradon lakó nemzeti Bodogh Gábor uram is többek között az tatárok kemény rabságában esett szanczának summája ezerháromszáz tallér, mely summa pénz felől nemzeti Boldovai Márton uram püspök Csulai Görgi uramékat őkegyelmeket találván megh, és ennehányszori törekedésre őkegyelmek noha majd magok meghfogatzatásával mindaz által ígért volt anynye summa pénzt miü okáért vön fel meghnevezett nemzeti Boldovai Márton úram tizenhárom száz tallérokat aranyul és tallérol nemzeti és tiszteletes Csulai György uramtól és TiBa Ersébeth asszonyomtól Váradon lakó nemzeti Boldogh Gábor uram szanczára és az tatár rabságából való kiszabadulására, mivel mostan oly kemény rabságban tartatik, hogy több kínzások között orrának, füleinek elvágatásokkal fenyegetettnek, melyről való írását, kit TatárOrszágból küldött Boldovai Márthon urunk őkegyelmének az püspök [277] uramnak adá mi előttünk pro futura cautela. Mely ezer háromszáz tallérokért veté őkegyelme zálogban az Boldogh Gábor uram Colos vármegyében Fejerd nevű faluban való jószágát cum cunctis suis utilitatibus ac pertinentiis emolumentisque tam internis, quam externis mind az mostani minden nemű mezei veteményét is oda engedvén, az lábas marhákon és az méheken kívül mind azáltal két kosár anya méheket adván őkegyelmeknek az méhek közzül. Az jobbágyok, ha mivel adóssok Boldogh Gábor uramnak, tartozzanak contentálni őkegyelmét. Ezt is hátra nem hagyván, hogy mivel annuatim száz kősoval tartoztanak az egész jószágú úgy hogy Váradra kiszállícsák, melyet két esztendő alatt nem effectuáltak, noha ugyan most kívánta Boldovai Márton uram, hogy az két esztendőre való restantia kétszáz kőst kiszállícsák, az püspök uram és püspökné asszonyom sollicitálásokra, kérésekre az sónak százát őkegyelme az püspök uramék tekintetekért meghengedé az száz kőst penigh vagy kiszállícsák, avagy mint Váradon az só jár az szerint adgyák meg az árrát. Mely jószágot ugyan most Boldovai Márton uram kezekhez bocsátá püspök uramnak és püspökné asszonyomnak őkegyelmének per manus mi előttünk ilyen formán bevala penigh Boldovai Márton uram az pénzt, hogy ha az Bodogh Gábor uram [278] szanczában mind oda kelletik adni az ezer háromszáz tallérokat oda adgya és az megh nevezett fejerdi jószágot anyyeban bírják őkegyelmek, ha penigh meghtanálnván asz szanczban maradni és az pinz reá nem kelne az szanczra, az maradék pénzt vissza adgya őkegyelme püspök uraméknak. Ezt is hátra nem hagyván, hogyha Isten kiszabadíttya Boldogh Gábor uramot az rabságából magát be hozza ide Bodogh Gábor uramot Boldovai Márton uram az cáptalanban mi előnkben, és maga is elő nyelvével ez szerént fateállja őkegyelme püspök uram és püspökné asszonyomnak őkegyelmeknek immár meghírt fejerdi jószágát, és őkegyelmek két ághon való posteritásnak és legatariussinak redemptibiliter addito etiam ha mi ideghen jobbágyokat medio tempore szállítanának püspök uram és asszonyomé az most impignorált jószágban, azokat tempore redemptionis szabadossan mind őkegyelmek mind penigh az őkegyelmek posteritasok onnét elvehessék és ha mit építenének is azon földön szabadossok legyenek azzal is, ha elviszik, hordgyák onnét az épületeket avagy pénzen adgyák el. Pro ut de posuerunt levavit item impignoravit vendiditque et per manus assignavit coram nobis harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum feria tertia proxima post diem divisionis apostolorum Anno Domini millesimo sexcentesimo quinquagesimo nono.

Annamária Jeney-Tóth

Some Thoughts on Court Priests and Their Roles in the Rákóczi Era (1630–1655)

In this study, I first analyse the population of the court and in that, the notion of the court preacher; and then I present, through the life of some former court preachers, what sociological background and qualifications the preachers here should have had, and what expectations had been there towards them. (The monarchs of Transylvania belonged to the Protestant confessions from 1604 till 1690, although this did not apply to all but most of their family members.)

How did this change by the Rákóczi era? In what do and do not István Geleji Katona, Pál Medgyesi, György Csulai, János Dali, and Pál Keresztúri Bíró resemble their predecessors? Did their role change between 1630 and 1660 as opposed to the era of Gábor Báthory – Gábor Bethlen – Catherine of Brandenburg? This study aims to find the answers to these questions.

Források

Levéltári és könyvtári források

Batthyaneum	Batthyaneum Könyvtár, Gyulafehérvár Helyben maradt iratok.
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára.
E 190	Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara Archívuma. Archívum familiae Rákóczi.
F 2	Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Protocolla.
F 12	Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Lymbus.
RNLK	Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Fiókja (Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României)
ENML	Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára. Fejedelmi udvartartás iratok. (Socoteli princiare Nr. 950.)
KvLt KvSzám	Kolozsvár város Levéltára. Számadáskönyvek.

Nyomtatott források

Bod Péter 1766.	Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi református püspököknek históriájok. [Szeben, 1766.]
-----------------	--

Forráskiadványok

Abafi 1883.	Abafi Lajos: Naplókönyv 1632-ből. I. In: Történelmi Tár, 6. (1883) 3. sz. [Magyar Történelmi Tár, 3. sorozat, 6. k.] 519–542.
Balogh 1995.	Ama kegyelemnek mennyei harmatja. A 17. századi magyar puritanizmus irodalmából. Válogatta és az utószót írta: Balogh Judit. Bp.–Kolozsvár, 1995.
ErdKirKv DVD	Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689). Erdélyi Királyi Könyvek. Szerk.: Gyulai Éva. Bp., 2005.

- Erdélyi református zsinatok iratai I. Erdélyi református zsinatok iratai I. 1591–1714. Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső, Dáné Veronka, Kolombán Vilmos József, Ősz Sándor Előd, Sipos Gábor. Kolozsvár, 2016. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok I/1.)
- Kemény–Bethlen 1980. Kemény János és Bethlen Miklós művei. Sajtó alá rendezte: V. Windisch Éva. Bp., 1980. (Magyar Remekírók)
- Kraus 2007. Georg Kraus: Erdélyi krónika 1608–1665. Kiad.: Vogel Sándor. Csíkszereda, 2007.
- Szalárdi 1980. Szalárdi János: Síralmas magyar krónikája. Kiad.: Szakály Ferenc. Bp., 1980.

Szakirodalom

- Barcza 1980. Barcza József: Bethlen Gábor a református fejedelem. Bp., 1980.
- Dáné 2014. Dáné Veronka: „Hogy összes örököseiket ... mindenki becsülje” – Bethlen Gábor protestáns (?) lelkészutód nemesítéséről. In: Dáné Veronka, Szabadi István (szerk.): „Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája” Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról. Debrecen, 2014. (Speculum Historiae Debreceniense 17.) 59–73.
- Dienes 2001. Dienes Dénes: Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655). Sárospatak, 2001.
- Heltai 1994. Heltai János: Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok. Bp., 1994.
- Heltai 2005. Heltai János: Geleji Katona István, mint udvari prédikátor. In: Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század). Szerk.: Szabó András. Bp., 2005. 149–163.
- Jeney-Tóth 2008. Jeney-Tóth Annamária: Udvari papok és lelkészek, valamint a püspökök az erdélyi fejedelmi udvarokban a kolozsvári számadások tükrében (1605–1649). In: Egyháztörténeti Szemle, 9. (2008) 4. sz. 61–72.
- Jeney-Tóth 2012. Jeney-Tóth Annamária: „...Urunk udvarnépe” – Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelem idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében. Debrecen, 2012. (Speculum Historiae Debreceniense 11.)
- Luffy 2001. Luffy Katalin: Medgyesi Pál és prédikációi. Prédikátori magatartás a Rákócziak udvarában. In: Irodalomtörténet, 82. (2001) 2. sz. 186–208.

- Luffy 2005. Luffy Katalin: „Mint valami aczél tükörben élőven láttatom” – A nemzet metaforái Medgyesi Pál műveiben. In: A történetmondás rétegei a kora újkorban. Szerk.: Gábor Csilla. Kolozsvár, 2005. (Sapientia Könyvek 35.) 35–74.
- Lukinich 1910. Lukinich Imre: Bethlen István támadása 1636-ban. V. és befejező közlemény. In: Századok, 44. (1910) 6. sz. 477–494.
- MPEL Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (Az 1977. évi kiadás alapján a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára Elektronikus könyvtárából.)
- Nagy 1940. Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége levelei alapján. Kolozsvár, 1940. (Erdélyi Tudományos Füzetek 115.)
- P. Szathmáry 1871. P. Szathmáry Károly: A Gyerőmonostori B. Kemény-család idősb, fejedelmi ágának okmánytára – Közügyek. In: Magyar Történelmi Tár, 3. (1871) 6. sz. [2. sorozat, 6. (18.) k.] 3–198.
- Petróczi 2004. Petróczi Éva: XVII. századi puritán szerzőink magyarságképe. In: Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban. Szerk.: Bitskey István, Oláh Szabolcs. Debrecen, 2004. (Csokonai Könyvtár 31.) 473–486.
- Petróczi 2005. Petróczi Éva: Keresztúri Pál prédikációja Rákóczi Zsigmond keresztelőjén 1647-ben. In: „Idővel paloták...” Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk.: G. Etényi Nóra, Horn Il-dikó. Bp., 2005. 399–411.
- Sipos 2000. Sipos Gábor: Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736). Kolozsvár, 2000. (Erdélyi Tudományos Füzetek 230.)
- Sipos 2014. Sipos Gábor: Jobbágy papok? – Tűnődések az erdélyi református lelkészcsaládok 17. századi jogállásáról. In: Dáné Veronka, Szabadi István (szerk.): „Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája” Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról. Debrecen, 2014. (Speculum Historiae Debreceniense 17.) 75–84.
- Szabadi 2014. Szabadi István: „Keresik sokan régi leveleiket” – A lelkészutódok privilégiumának érvényesítése a Partiumban. In: Dáné Veronka, Szabadi István (szerk.): „Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája” Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról. Debrecen, 2014. (Speculum Historiae Debreceniense 17.) 85–96.
- Szabó 2012. Szabó András Péter: „De profundis” – Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában. In: Századok, 146. (2012) 5. sz. 1085–1160.

- Szilágyi 1872. Szilágyi Sándor: Lorántffy Zsuzsanna. Történeti család- és jellemrajz. Bp., 1872.
- Tarnóc 1978. Tarnóc Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi korában. Bp., 1978.